

Az egyetemi tudáselit adatbázisai a polgári Magyarországon

Diszkrimináció / Emancipáció – Asszimiláció / Diszkrimináció. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. I. kötet. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok. Szerkesztette: KOVÁCS István Gábor. Összeállították: KOVÁCS István Gábor – KISS Zsuzsanna – TAKÁCS Árpád. (Történelmi Elitkutatások – Historical Elite Research, 8.) Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2012. 174 oldal.

Hit – tudomány – közélet. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. II. kötet. A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása. Szerkesztette: KOVÁCS István Gábor. Összeállították: KOVÁCS István Gábor – TAKÁCS Árpád. (Történelmi Elitkutatások – Historical Elite Research, 9.) Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2014. 220 oldal.

Az utóbbi években biztatóan szaporodnak mind a makroszintű, országos, illetve regionális adatokat elemző, mind az egyes intézményeket, intézménycsoportokat vizsgáló egyetemtörténelmi közlések.¹ Ennek szellemében keletkeztek a bemutatni kívánt magyarországi egyetemi tanárok adatbázisát feldolgozó kötetek is. Bár a két kötetről már születtek szakszerű recenziók,² mégis

fontosnak érezzük, hogy foglalkozzunk a témával, napirenden tartva annak aktualitását és jelentőségét.

A Kovács I. Gábor vezetésével felállított történelmi szociológiai kutatócsoport az elitkutatás egyik fontos szegmensének, a tudáselit legfőbb birtokosainak, az egyetemi tanároknak a csoportját vizsgálja az 1848/49-es szabadságharc, a dualizmus és a két világháború közötti időszakban. A kutatási program a Huszár Tibor által az ELTE Szociológiai Intézetében kezdeményezett történelmi elitkutatás-sorozat folytatása.

Az 1970-es években a szociológia kutatások elmélyülésével, valamint a történelmi munkák nyomán megfogalmazódott az igény az elitkutatás gyakorlati vizsgálatára, mely azonban „a korabeli társadalomra vonatkozóan a fennálló politikai és tudományos kontextusban lehetetlennek bizonyult. A szociológusok, átnyúlva a történelemtudományok vizsgálati terepére, saját módszereiket alkalmazva kezdték meg a két világháború közötti elit történet-szociológiai vizsgálatát. Az így született munkák a társadalom egyes szegmenseire értelmezett elitdefiniáció alapján adtak képet a korszak egyházi, tudás-, katonai, gazdasági elitjéről.”³

Tudáselitnek „a széles értelemben felfogott tudás (ismeretek, legitimációk, világgépek) termelésében, ellenőrzésében, kezelésében, elosztásában, továbbadásában szerepet játszó intézmények és szervezetek felső pozícióit elfoglaló személyek csoportját tekintik.”⁴ Tehát nem a kiváló értelmiségiekre szorítkozik az értelmezés, hanem kiterjed

¹ Egyik legutóbbi példája ennek: *Pécsi egyetemi almanach I. 1367–1950.* Szerk. LENGVÁRI István. Pécs, 2015.

² BARTA János: *Diszkrimináció/Emancipáció – Asszimiláció/Diszkrimináció.* Szerk. KOVÁCS István Gábor. *Történelmi Elitkutatások – Historical Elite Research 8. Debreceni Szemle*, 21. (2013):2–3. 145–149.; *Hit – tudomány – közélet. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944.* 1. kötet. *A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása.* Szerk. KOVÁCS István Gábor. *Debreceni Szemle*, 23. (2015):2. 194–198.

³ SZABARI Vera: *Társadalmi elitkutatások Magyarországon 1989 előtt.* In: *Elitök a válság korában. Magyarországi elitök, kisebbségi elitök.* Szerk. KOVÁCH Imre. Budapest, 2011. 15–36., itt: 31.

⁴ KOVÁCS István Gábor: *A prozopográfiai módszerek lehetőségei a társadalmi nagycsoportok történelmi kutatásában.* In: *Elitök és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúrtörténelmi tanulmányok.* Budapest, 2011. 199–210., itt: 199.

a tudástőke felett rendelkezőkre, azaz a művészeti vagy tudományos szervezetek vezető posztjai mellett a gazdasági, politikai vagy egyházi eliten belüli befolyásos pozíciók birtokosaira is.⁵ A tudáselit belső szerkezetét tekintve beszélhetünk egyházi, oktatási és tudományos elittről. Utóbbi csoportba sorolhatók a társadalom középrétegéhez,⁶ illetve a felső középosztályhoz⁷ tartozó egyetemi tanárok, de rajtuk kívül ide tartoztak a Tudományos Akadémia tagjai, a tudomány, az oktatási rendszer, a művészeti élet irányítói, sőt, a politikai elit egy része is.⁸

A két kötet alcíme is jelzi a sorozatszerkesztő, Kovács I. Gábor azon törekvését, melyben a polgári kor (1848–1944 illetve 1914–1950) Magyarországa egyetemi tanárainak életrajzi adattárához a kiindulási alapot a felekezeti hovatartozásban keresi. A szempont létjogosultságának bizonyítására hozza példának a Pázmány Péter esztergomi érsek által 1635-ben alapított nagyszombati egyetem esetét. Ennek az intézménynek a katolikus jellege egyértelmű volt; vagyis a katolikus hittudományi karnak, az előkészítő bölcsészeti és az 1667-

ben létrehozott jogi karnak értelemszerűen csak katolikus tanárai lehettek. A hazai egyetem katolikus vallási elkötelezettségén II. József türelmi rendelete (1781), és külön zsidó türelmi rendelete (1783) sem enyhített. Az államvallásjelleg az 1791-es egyházi törvényekkel, a bevett felekezetek új rendszerével ugyan lényegében megszűnt, sőt, a törvény is kimondta, hogy a nyilvános állásoknál nem lehet különbséget tenni (bevett) felekezeti hovatartozás között, mégis a gyakorlatban még évtizedekig fel sem merült, hogy az orvosi karral négykarúvá nőtt, immáron pesti egyetemen más, mint katolikus tudós kinevezett egyetemi tanár lehetne.⁹ Csak a reformkori liberális szellemiség fokozatos terjedésének hatására fordulhatott elő először, hogy egy meghirdetett professzori állásra egyáltalán jelentkezett egy nem katolikus pályázó is.¹⁰

A 19. század utolsó harmadától kezdve látható, hogy a különböző társadalmi folyamatokban, leginkább a középosztályi státus elérésében kezdett fokozatosan növekedni az igazolt tudás, a formalizált képeítés szerepe. A tudomány intézményesülésében, specializálódásában és az általános professzionalizációban fontos szerepet játszó egyetemi hierarchia csúcán álló egyetemi tanárok meghatározó tényezővé válhattak a tudás termelésében, ellenőrzésében, elosztásában, a tudástőke kezelésében.¹¹

5 KÖVÉR György – GYÁNI Gábor: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. 2. javított kiadás, Budapest, 2003. 239.

6 Kovács István Gábor: A két világháború közötti egyetemi tanárok rekrutációja és a középrétegek hierarchiája a társadalmi rangcímrendszer szerint a dualizmus kori Magyarországon. In: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúrtörténeti tanulmányok*. Budapest, 2011. 99–198., itt: 193.

7 Kovács István Gábor: Protestáns egyetemi tanárok Magyarországon 1848 és 1944 között. In: *Milyen nemzetet, kinek és hogyan? Tanulmányok Magyarországról 1780–1948*. Szerk. DOBSZAY Tamás – ERDŐDY Gábor – MANHERCZ Orsolya. Budapest, 2012. 115–126., itt: 123.

8 Kovács István Gábor: A magyarországi polgári korszakbeli országos elitek empirikus kutatásának historikumához. In: *Elitek és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúrtörténeti tanulmányok*. Budapest, 2011. 33–74., itt: 58.

9 Kovács István Gábor: Protestáns egyetemi tanárok Magyarországon 1848 és 1944 között. In: *Milyen nemzetet, kinek és hogyan? Tanulmányok Magyarországról 1780–1948*. Szerk. DOBSZAY Tamás – ERDŐDY Gábor – MANHERCZ Orsolya. Budapest, 2012. 115–126., itt: 115.

10 Kovács István Gábor: Protestáns egyetemi tanárok Magyarországon 1848 és 1944 között. In: *Milyen nemzetet, kinek és hogyan? Tanulmányok Magyarországról 1780–1948*. Szerk. DOBSZAY Tamás – ERDŐDY Gábor – MANHERCZ Orsolya. Budapest, 2012. 115–126., itt: 116.

11 Kovács István Gábor: A két világháború közötti

1848 és 1944 között 1044 kinevezett egyetemi professzor (nyilvános rendes és nyilvános rendkívüli egyetemi tanár) működött a történeti Magyarország egyetemén (a budapesti, kolozsvári, debreceni és pozsonyi tudományegyetemen, az első világháború után a kolozsvári és pozsonyi egyetem áthelyezésével Szegeden és Pécsen, valamint a Műegyetemen). Ebbe a létszámba nem tartoztak bele a magántanárok és a nyilvános rendkívüli, illetve nyilvános rendes tanári címmel kitüntetett magántanárok. Az ilyen megnevezésű tanárok hirdettek ugyan az egyetemen órákat, s ezért tiszteletdíjat is kaptak, azonban inkább egyfajta tudományos fokozattal rendelkeztek, ami nem jelentett valóságos egyetemi tanári státuszt.

A sorozat első kötete a zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok adattára,¹² mely 67 egyetemi professzor, köztük például Finály Henrik, Grósz Emil, Jászi Oszkár, báró Korányi Frigyes és báró Korányi Sándor, Mansfeld Géza, Marczali Henrik, Vámbéry Ármin és Vámbéry Ruzstem életpályáját tartalmazza.

Egy-egy professzor adattári lapja részletes életrajzi adatok közléséből áll: tartalmazza a születési, halálozási adatokat, a nyughelyét, a szülőket, nagyszülőket nevéit, foglalkozásukat, valamint ugyanezen adatokat a feleségről, annak családjáról, a gyermekekről, de kitér az – e csoport esetében kiemelt jelentőséggel bíró – esetleges vallásváltoztatással kapcsolatos adatokra

egyetemi tanárok rekrutációja és a középrétegek hierarchiája a társadalmi rangcímrendszer szerint a dualizmus kori Magyarországon. In: *Eliték és iskolák, felekezetek és etnikumok. Társadalom- és kultúrtörténeti tanulmányok*. Budapest, 2011. 99–198., itt: 101.

¹² *Diszkrimináció / Emancipáció – Asszimiláció / Diszkrimináció. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. I. kötet. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok*. Szerk. Kovács István Gábor. Összeáll. Kovács István Gábor – Kiss Szusanna – Takács Árpád. Budapest, 2012.

is. A felsorolás folytatódik a középiskolai, egyetemi tanulmányok, oklevelek, nyelvismeretek, majd a magántanári fokozat, professzori kinevezés, dékáni, rektori tisztségek közlésével. Ezután következik egy részletes életútleírás, végül pedig a tudományos társulatokban betöltött tisztségek, közéleti, politikai szerepvállalás, kitüntetések. A címszavakat a jövedelemre, vagyona, gazdasági érdekeltiségre vonatkozó adatok zárják.

A kötet túlnyomó részét a 67 zsidó származású professzor életrajzi adattára teszi ki, kiegészülve a kötet végén található összefoglaló jellegű táblázatokkal, amelyek kinevezésük időrendjében, alfabetikus sorrendben, valamint egyetemek közötti részarányuk kimutatásával, kronologikusan csoportosítják a kötetben szereplő egyetemi tanárokat. A táblázatok értelmezését, feltárva az adatok mögött húzódó történeti-szociológiai okokat és folyamatokat, több elemző tanulmány is segíti.

Zsidónak azokat definiálja a szerkesztő, akik izraelitának születtek, és életük végéig vagy legalábbis az egyetemi tanári kinevezésig megtartották felekezetüket. A zsidó származásúaknak három csoportját különíti el. Többségi csoportot alkotnak az izraelitának született, de az életútjuk során különböző keresztény felekezetekbe tértek. Kevesebben voltak azok, akiknek valamelyik szülője izraelitának született, azonban kitértek ebből a felekezetből, így gyermekük már keresztény vallásba született. Harmadrészt azokat különíti el, akik kilépve az izraelita felekezetből, a felekezeten kívüli állapotot választották.

A kötet szemléletesen mutatja be, hogyan növekedett a dualizmus időszakában az izraelita vallású és a zsidó származású professzorok száma és aránya a professzori karon belül, majd milyen törést hozott a két világháború közötti időszak. Az aprólékos elemzés helyett azonban érdemes-

nek tartjuk kiemelni, hogy a kötetben vizsgált közel teljes évszázadot tekintve a 67 tárgyalt professzor az összes kinevezett egyetemi tanár (1044) 6,4%-át adta. Közülük 22-en őrizték meg eredeti vallásukat (2,1%), a többség (44 fő, 4,2%) vagy maga tért át (37 fő, 3,5%), vagy már szülei döntöttek új vallásukról (7 fő, 0,7%). Egyetlen személy pedig az izraelita vallás elhagyása után felekezeten kívüli maradt.

A zárófejezet kitér az izraelita vallásuk társadalmi érvényesülését akadályozó fő okokra, melyek nem csak hazánkban, de az egész európai történelemben is jelen voltak. Az egyik a zsidóság középkori eredetű, ideológiai megkülönböztetése, amelyből diszkriminációjuk következett. A másik ok az egyetemek már korábban is említett vallási elkötelezettsége. A zsidóság egyetemi katedrához jutásában sokáig különbséget jelentett, hogy izraelita vallású, vagy zsidó származású (de valamely keresztény vallásra áttért) jelöltről volt-e szó, az utóbbiak előtt ugyanis hamarabb nyíltak meg a kapuk. Magyarországon először 1810-ben az izraelita vallásúból katolikussá lett Keresztúry József történész kapott egyetemi tanári állást.

A sorozat két esztendővel később, 2014-ben megjelent második kötete az 1914-ben induló Debreceni Tudományegyetem Hit-tudományi Karának professzorait mutatja be 1950-ig.¹³

A szerkesztő által jegyzett bevezetőben meggyőzően kerül bemutatásra az életrajzi adatbázis publikálásának alapelveit szolgáló feltevés, mely szerint a magyarországi

felsőoktatás és egyúttal az abban résztvevő oktatók is jól elkülöníthető felekezeti-kulturális tömbök mentén csoportosíthatóak. Ezek olyannyira feltűnőek, hogy például a budapesti tudományegyetemen, amely a nagyszombati érseki alapítású egyetem jogutódjának tekinthető, 1944-ig a kinevezett egyetemi tanárok mintegy 75%-a katolikus vallású volt. Bár nem vitás, hogy a kinevezett egyetemi tanárok többsége mindig is katolikus volt a történeti Magyarország egyetemlein, mégis nagy figyelmet érdemel a különböző protestáns felekezetek arányának vizsgálata a tanári kar összetételét illetően. Az 1914-ben elindult debreceni tudományegyetemnek határozott református jellege volt, mely nem csupán a város és a vidék erősebb protestáns színezetének volt köszönhető, hanem annak is, hogy az egyetem szervezetileg is a Debreceni Református Kollégiumból nőtt ki. Így talán nem meglepő, hogy a debreceni egyetemre 1944-ig kinevezett egyetemi tanárok 64%-a volt protestáns. Hozzávehetjük még az evangélikus felekezetűek viszonylag magas arányát a pozsonyi tudományegyetemen (az evangélikus hittudományi karral), mely 1914 és 1919 között 28,6% volt.¹⁴ Az egyes egyetemek vallási színezete, illetve a professzori kar felekezeti összetételének történelmi változásai is jelzik, hogy felsőoktatás-történeti szempontból nem elhanyagolható a tanári kar felekezeti-szerűségének vizsgálata. Mindezek határozottan az egyetemi tanárok életrajzi adatbázis-sorozata felekezeti-kulturális tömbök mentén történő publikálásának létjogosultsága mellett szólnak.

¹³ *Hit-tudomány-közélet. Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944. II. kötet. A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása.* Szerk. Kovács István Gábor. Összeáll. Kovács István Gábor – TAKÁCS Árpád. (Történeti Elitkutatások–Historical Elite Research 9.) Budapest, 2014.

¹⁴ Kovács István Gábor: Protestáns egyetemi tanárok Magyarország egyetemlein 1848 és 1944 között. In: *Milyen nemzetet, kinek és hogyan? Tanulmányok Magyarország történelméről 1780–1948.* Szerk. DOBSZAY Tamás – ERDŐDY Gábor – MANHERCZ Orsolya. Budapest, 2012. 115–126. itt., 120–121.

Az életrajzi adattár összesen húsz egyetemi tanár adatait és életútjának leírását tartalmazza. Címzavait elsősorban a kiadványsorozatot mozgató történeti-szociológia motiváció befolyásolta, azonban az első kötetben látottaknál talán hangsúlyosabban foglalkozik az érintettek családi hátterével (dédszülők, nagyszülők, szülők, testvérek, feleségek és azok családja és végül a gyermekek). A nevek számbavétele mellett szó esik az érintettek esetleges nemességéről, felekezeti kötődéséről, foglalkozásáról, vagyoni helyzetéről, iskolázottságáról. Mindezen adatok nem csak az egyes esetekben szolgálnak részletes információval, hanem a szemünk előtt rajzolódik ki egy alapvetően kelet-magyarországi bázisú, felekezeti kötődésű kulturális tömb, amely nem ritkán kisnemesi származású, főképp értelmiségi (lelkész, tanító, illetve tanár) és kisebb részben földműves vagy iparos családokból származó, vagyis társadalmi hovatartozásukat tekintve homogén jellegű csoport. Ezen tömbök kiterjedésének és határainak meghatározása indokolja a részletes és messzemenő családi ágak vizsgálatát is, mely szempontok megjelennek a kötetet elemző tanulmányokban is.

További elemzési lehetőségeket nyitottak meg az új forrásokból nyert információk, illetve azok könnyebb kiaknázhatósága gazdagította a kutatási szempontokat. A már eddig is meglévő egyéb adatokat (lokális kontextusok, közös iskolázás, mester-tanítvány viszony, akadémiai ajánlás, közös társulatok, egyesületek, társaságok stb.) is számításba véve a kapcsolathálózatok szerepének a tanulmányozásába is betekintést kaphatunk.

A debreceni Hittudományi Kar tanárait a szerkesztő három nemzedékre osztja: 1. az 1861–1870 között született oktatók, akik esetében az egyetemi katedrát jó pár évnyi akadémiai oktatómunka is megelőz-

te; 2. csak az egyetemen tevékenykedők, akiket 1921 és 1930 között neveztek ki, és eleve tudományos/kutatói pályára készültek; 3. az egyetemi kar megszűnte után, 1934–1947 között kinevezett oktatók.

A tanárok rendes teológiai tanulmányaik elvégzésének helyszíneit megvizsgálva azt láthatjuk, hogy az első generációban csaknem kizárólagos volt a századfordulós debreceni református tudományosságba való integrálódás és kötődés. A második, összetettebb generációban a legjelentősebb a kolozsvári teológia nevelteinek jelenléte volt. A harmadik generáció is összetett, de ezen belül már a legfontosabb a saját nevelésű, a Debrecenben immár egyetemi szinten képzett, doktorált, habilitált teológusok szerepe. Utóbbi esetben figyelemre méltó az is, hogy diákként vagy teológiai tanárként négyen is megfordultak a pápai kollégiumban. Megfigyelhető tovább, hogy a hazai református iskolaközpontok közül a budapesti teológia és a sárospataki kollégium viszonylag kis szerepet játszottak a debreceni egyetemi hittudományi kari professzorok életében.

Mindezen összefüggések alapján igazolódni látszik az egyes felekezeti-művelődési tömbök legfontosabb szervező tényezője, jelesül a szembetűnő regionalitás, másrészt a felekezeti iskolázás és a történetileg kialakult iskolaközpontok kisugárzása. E tömb folyamatosságának alapját maga a református egyházak szervezett gyülekezete tartotta fenn, mely működtette az egész struktúra alapjának tekinthető református iskolahálózatot. Ez a hálózat kontrollálta az egész felekezeti blokkot, és biztosította az utánpótlás folyamatosságát.

A tanulmány az érintettek külföldi tanulmányait illetően is jól modellezhető generációs jellegzetességekre hívja fel a figyelmet. Az első tanárgeneráció legfontosabb célpontja a közeli bécsi protestáns

teológia intézete volt, de emellett bejárták a magyar református diákok hagyományos peregrinációs útját is (Németország, Hollandia). A második generáció tagjai közül már senki sem tanult Bécsben, Berlin és Utrecht viszont továbbra is vonzó célpont maradt, továbbá megjelentek új útvonalak is mint Genf, Zürich, London vagy Párizs. A harmadik nemzedékből már senki sem érintette Bécset, és a német, holland egyetemek mellett új célpontként jelent meg peregrinációjukban az Amerikai Egyesült Államok. A külföldi egyetemlátogatás irányának módosulása természetesen az élő nyelvek ismeretében is változást hozott. A német és holland mellett egyre jelentősebbé vált az angol nyelv ismerete és használata. De a változás leginkább a teológiai gondolkodás alakulásában eredményezett komoly átrendeződést. Az egyes iskolacentrumok mellett, ahol rendes teológiai tanulmányokat elsajátították, a különböző generációk

teológiai horizontját nyilvánvalóan befolyásolták a peregrinációk irányai is.

A kötet méltó folytatása a már megkezdett sorozatnak. Az elemző tanulmányokkal kiegészülve, a komoly kutatások eredményeként összeálló életrajzi adattár igencsak hasznos kézikönyvet képez a magyar tudáselit kutatói, a történeti szociológia és az egyháztörténet iránt érdeklődők számára is. Számos olyan adatra és információra hívja fel a figyelmet, melyek legjobb esetben is eddig csupán szétszórva álltak a kutató rendelkezésére. Végezetül a tényszerű adatközlések mellett megférő olvasmányos, leíró részek nem csak a szűkebb szakma, hanem remélhetőleg a szélesebb olvasóközönség felé is nyitni tudnak. Üdvösnek tartjuk a hasonló szellemben átgondolt kötetek megjelenését és a minél részletesebb szempontrendszer alapján elkészített adattárak készítését is.

Molnár Dávid